

ОБРАЗНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПАРЕМІЙ ІЗ КОМПОНЕНТОМ *ОКО* В «ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИПОВІДКАХ»

У статті розглянуто паремії із соматичним компонентом *око* в «Галицько-руських народних приповідках». Досліджено семантичні, структурні та емоційно-оцінні особливості цих паремій. Визначено специфіку їхньої тематико-ідеографічної організації, з'ясувано роль аналізованих одиниць у формуванні української мовної картини світу та розкрито їхній прагматичний потенціал, смислову структуру.

Ключові слова: фразеологізм, компонент *око*, семантика, соматизм, народна традиція.

Обґрунтування наукової проблеми та її значення. Пареміологічний фонд української мови становить невичерпне джерело щодо виявлення національних рис мовних і концептуальних картин світу українців. Особлива роль у процесі відображення мовної картини світу належить фразеологізмам (широке розуміння фразеологізму уможливорює розгляд у їхньому складі й паремій) із соматичним компонентом. У руслі антропоцентричної парадигми розвитку мовознавства спостерігається посилення зацікавленості науковців вивченням одиниць вторинної номінації як способу емоційно-експресивного осмислення дійсності й відбиття фактора суб'єктивності в мові. Тому актуальним є дослідження соматичної фразеології, найяскравішого репрезентанта антропоцентризму й антропометричності людського світосприйняття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Учені зазначають, що соматичний код культури – один із найдавніших, який співвідноситься з архетипними уявленнями людини і є «способом засвоєння світу людиною – герменевтичним колом від самого себе до себе й екстраполяцією цього кола на довкілля» [6, с. 83]. Цій проблемі присвячені наукові розвідки О. Селіванової, у яких розглядається концептуалізація соматичного коду культури у фразеологізмах [5]. Н. Скоробогатко вивчає особливості фразеології східнослов'янських і східнословянських говірок української мови в семантичному та культурологічному аспектах, зокрема характер кодування сомофразеологізмами в цих говірках позамовної дійсності, роль концептів-соматизмів в ареальному фразеотворенні, а також процес відтворення архетипових уявлень

людини в соматичній фразеології аналізованих говірок [6]. Стаття О. Омеляненко присвячена українським фразеологізмам із компонентами-соматизмами як засобами вербалізації танатологічної семантики, у якій з'ясовується специфіка їхньої мотивації, фразеотворча активність компонентів-соматизмів, зокрема й фразем із компонентом *око* [4, с. 44–51]. Образний потенціал фразеологізмів із компонентом *голова* в українській мовній картині світу розглянуто в статті Н. Клименко [3], у якій проаналізовано семантичні, структурні та емоційно-оцінні особливості цих фразеологізмів за параметрами *розумний – дурний, досвідчений – без досвіду, спокійний – запальний* тощо, а також за характеристиками інтелектуальних, фізичних, психічних, поведінкових станів людини, виявлених дієслівно-іменниковими словосполученнями. Г. Доброльожа [2] досліджує концепт *око* на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся.

Фразеологізми із соматичним компонентом також досліджували такі вчені, як М. Алексєєнко, Л. Дядечко, А. Івченко, Д. Ужченко та В. Ужченко, В. Коваль, В. Кононенко, М. Кочерган, О. Тищенко, О. Андрейченко, О. Каракуця, О. Левченко та ін.

Паремійний фонд «Галицько-руських народних приповідок» становить невичерпне джерело для фразеологів-дослідників, позаяк у ньому відображено особливості категоризації й концептуалізації світу, зокрема й засобами соматичної фразеології.

Метою нашої статті є визначення особливостей тематико-ідеографічної організації паремій із соматичним компонентом *око* у «Галицько-руських народних приповідках», з'ясування ролі цих одиниць у формуванні української мовної картини світу та розкриття їхнього прагматичного потенціалу, смислової структури.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Первинне значення лексеми *око* – це 'орган зору в людини, усіх хребетних тварин та деяких безхребетних'; вторинні (переносні) – 'погляд, зір'; 'догляд, піклування' [6, с. 665]. Аксіологічні параметри образної парадигми лексеми *очі* перебувають в координатах архетипних уявлень, які реалізуються в межах дуальних позицій *добро/зло, верх/низ, темрява/світло, правда/неправда, любов/ненависть*.

В українському мовному просторі лексемі *око* та похідним утворенням притаманна полісемійність, омоніміїність, словотвірна активність (Пор. дані етимологічного словника української мови : «Око¹

«орган зору; [петля; отвір (спец.); бездонна глибина Ж; номер у лото Ж; отвір у дуплянці для вильоту бджіл Л]», віченьки, вічі, [вічжан] (назва барана) Доп. УжДУ IV, [вічканя] (назва вівці) тж, вічко, [окайка] «біла вівця з чорними плямами навколо очей», [оканя] (ент.) «метелик-аргус, *Syrpaea argus*» Ж, окань «той, хто має великі очі», [вокур] «тс.» Я, [оча] «оченя», очата, оченята, оченьки, очиська, очиці, очища, [очканя] (назва вівці) Доп. УжДУ IV, [очкар] (зоол.) «окулярник» Куз, [очки] «окуляри» Ж, очко (зменш.), очко «одиниця рахунку в спортивних змаганнях та іграх; картярська гра», [очкове] «податок на вулик» СУМ, Ж, [очна] «очна ставка» Ж, очник «окуліст», очниця «очна ямка; [окуляр Ж]», [очняк] (ент.) «гіпархія (вид метелика), *Hipparchia*» Ж, [окаїстий] «з білими плямами навколо очей», окастий, окатий, [оковатий] «окоподібний» Ж, [окуватий Куз, очистий Ж] «тс.», очкастий, [очкований] «з нанесеними вічками (гральний камінець)» Ж, [очковатий] «сітчастий» Ж, очковий СУМ, Г, очний, [очній] «очний», очкувати (сад.) «окулірувати», віч-на-віч, [безвіч] «наосліп» Ж, [безочество] «сліпота» Я, [взаочі] «позаочі» Ж, [вочу] «в оці» Я, [в-за-очи] «позаочі» Ж, [звичитися] «сказати в очі» Ж, [зочити] «побачити», заочний, [заочити] (у виразі з. очі «не зводить очей»), заочі СУМ, Ж, [завіч, завоч Я] «заочно», [наочники] «окуляри» Ж, [наочніки] «кусочки шкіри, пришиті до оброті, щоб кінь не бачив, що робиться збоку» Л, наочний, наочність, [наочувати] «робити наочним» Ж, [наочне] «очевидно, явно; на власні очі», наочно, [навіч] «перед очима», [навічом] «назирці» Ж, надочний, [позавічний] «заочний», позаочний, позаочі, [праочі] «очиська» Нед, [приочко] (зоол.) «очко» Нед, увіч, унаочнити; око² (заст., міра ваги, об'єму), [око³] «один» (після назв десятків при лічбі: двадцять з оком тощо)».

Не є винятком і паремійний фонд «Галицько-руських народних приповідок» із соматизмом *око*, в якому реалізується великий діапазон семантичних значень дотичних і недотичних до денотативних та конотативних номінацій лексико-семантичної групи цього слова.

Архетипні уявлення про дієві властивості слова, наділені магичною силою, засвідчено в пареміях із компонентом *око*. До них належать конструкції, які репрезентують заклинання, клятви (прокляття). Серед формул-проклять розрізняємо: прокляття із загальним значен-

ням нещастя (*А очи би тобі викапали на горячу плиту**, *бодай му вочи завирнуло, викапали би ти очи!*), прокляття, пов'язані з ідеєю смерті (*Бодай го мої очи не виділи, так як свого татуньки не виджу*). Зворотню силу отримують закляття, що стосуються особи, яка є їхнім носієм і підтверджує в такий спосіб істинність, правдивість своїх вчинків – *Аби ми очи повилазили, як я то видів*.

У народній традиції очам приписується магичний вплив на інших істот, особливо на дітей і свійську худобу, при цьому кажуть: *З очии му видно, що поганий чоловік, від очий му сі то стало, має на очох, погані очи гірші від мечьки*. З очима пов'язують вірування (пристрит), за яким від зустрічі з людиною з поганими очима можна захворіти: *Має паскудні очи: як сі подиви, то наврочит, і поганими очима не диви ся*.

У народній уяві важливого значення набували очі, оскільки їх вважали відображенням людського єства: *з очий му читає*.

Найбільшу семантичну групу соматизмів із компонентом *око* становлять паремії на позначення рис людського характеру: *попівське око, очи му сі блищит як вовкови* – захланна людина, *очи му червоні, як у крілика* – людина хвора на альбінізм, *в очи му плюнь!* – безсоромна людина, *то його праве око* – довірена людина, *то ще очи завидючі!*, *то його в очи коле* – заздрісна людина, *як з ока викапаний*, *Так як би му з ока випав* – подібний до когось, *в очи сьвітит, а по за очи би чоловіка ззів* – підступна людина, *дре людьом очи* – надокучлива людина, *мало му в очи не вскочит* – підлабузник, *око би виймив* – скупа людина, *очи би видер, з очий му искри скачут, він на мене злого вока* – сердита людина, *очи веселі, як у ястряба* – весела, ясноока людина, *очима би мі з'їв* – ненависна людина, *очи му в стовп стали* – зомліла людина, *очи му грают* – весела, жартівлива людина, *як му що впаде в око, то ніхто не вийме* – злодій, *в живі очи бреше* – брехун, *очи му бігають, як у миши* – рухлива, цікава людина, *псови очи, а чортови душу запродав* – безсоромна людина, *вічийка ни можу підвести* – залякана людина, *єдним оком зиркає* – підозріла людина.

Погляд людини був основою для розуміння її сутності. Для створення негативного образу часто використовувалася згрубіла та вульгарна лексика (*Вилупив очи як цибулі, витріщив очи, ніби с-ти хоче*,

* Тут і надалі робимо покликання на «Галицько-руські народні приповідки» / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Львів : вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1, т.2. – 2007. – т. 3.

надувся, аж очи витріщив, витріщив очі, як зарізаний баран, ...як крілик, витріщив очи, як цап яйці, очи блудьит, аж ми сі очи розбігают).

Форма, колір, розмір очей певним чином характеризують людські якості: *очи витріщені як у сови, очи як цибулі* – негативна конотація, *очи чорні як терен, очи му посоловіли* – нейтральна конотація.

Заслуговує на увагу зіставлення соматизму *око* з іншими соматизмами (*нога, рука, серце, душа, язик, губа, живіт*) у межах однієї синтаксисної конструкції. У співмірному понятійному полі перебувають соматизми *око – нога*: *куди очам мило, і ногам похило* (приємна подорож); *око – рука*: *що очи ввидьит, то руки озьмут* (злодійство), *що очи ввидьит, то руки зробйит* (майстерність), інша паремія – **очом** страшно, а **руки** зроблять – такої кореляції не демонструє; *око – серце*: *чого очи не видяць, того серцю не жаль* (байдужість). Щоправда, для останньої соматичної пари зафіксоване й протиставлення (пор.: *що очи видяць, то серцю не жаль*) зі значенням «задоволення від побаченого безвідносно до душевних переживань». Вказане значення контрастує з архетипними уявленнями духовності/бездуховності, сердечності/безсердечності. Домінантність зовнішнього над внутрішнім (раціонального над емоційним) дисонує зі значенням іншої паремії *окови не вір, язикови не против ся*, яке побудоване на протилежній системі відношень «довіра до почутого, а не до побаченого». В українському мовному просторі домінує інша семантика в контексті аналізованих понять, виражена такими паремійними одиницями: *краще один раз побачити, ніж сто разів почути; у живі очі побачити; побачити світ* тощо.

Розглядувані паремії з соматизмами *язик, губа, живіт, душа* функціонують як антитеза: *очи би їли, а губа не хоче, очи би їли, та в живіт не влазит, очима би їв, та душы не приймає*. Перша і друга паремії позначають «ситість», третя – «хворобливість». Соматичній парі *око – плечі* властиві відношення взаємозалежності: *чого не діздриши очима, за то відповіши плечима*.

У «Галицько-руських народних приповідках» паремії з компонентом-соматизмом *око* також уживаються із семантикою інтелектуального (спорадично), соціального та естетичного спрямування: інтелектуальна сфера – 'необдумано': *Бачили очі, що купували*. Іван Франко так пояснює значення цієї паремії: «Натяк на відоме оповідане про дурня, що замість ласощів накупив хрину і, ідячи його, почав плакати і от так промовив до своїх очий»; моральні якості – 'о/соромитися':

Йиму вже засрані вочи; з якими очима я перед ним сі покажу 'обдурити когось': Очі засліпити кому. (Гнідк.) замилити... (Гнідк.) ...засипати... (Гнідк, 'не заздритити': Най ті в очі не коле!; 'улещувати': очима сьвітити, 'недбальство': Не доглянеш оком, то доложииш ворком; естетичні якості людини – 'красивий/вродливий': Око-двадцять, очі бере, не можу очий відорвати; фізичні якості людини – 'битися': До очий му скочив', завдати болю': Меже-очі му заїхав; очі му вигнало з голови, 'дивитися': май го на оці! Очі-м свої видивив за тобов, водит очима за мнов, 'недобачати': Ану, очі ми вибери!, 'стежити': Очіма пасти кого, 'пригадувати': Перед очима ми стоїт, фізіологічні процеси – 'спати': Очі злипають ся, як би ми хто вкинув соли до них, очі злипают сі, як би їх медом помастив, ока не зажмуриу всю ніч, очі ми сі злипают, 'заплакати': засцьити очі 'вставати': Пролупи очі!

В аналізованому джерелі натрапляємо на паремію біблійного походження *око за око, зуб за зуб*. Як відомо, Ізраїлю був даний на той час цивільний закон, у якому зазначалося: «Зламання за ламання, *око за око, зуб за зуба*, яку ваду зробить хто кому, така буде зроблена йому (Лев. 24:20). Іншими словами, це не означало, що якщо людині вибили око або зуб, то він повинен був тут же вибити у відповідь кривдникові око або зуб. Якщо мав місце факт каліцтва, то потерпілий мав право звернутися у відповідні судово-виконавчі органи того часу й призвати кривдника до відповіді. І якщо, після розгляду справи, виявлялося, що обвинувачений винен, і не примирився з потерпілим, тоді йому робили таке ж ушкодження на тілі. Іван Франко подає цю паремію зі значенням «Старинна форма кари» без згадки щодо походження.

Проаналізовані паремії із соматизмом *око* характеризують моральні аспекти, вади характеру, фізіологічні потреби людини, а також сферу сприйняття навколишнього світу, оскільки саме очі є тим органом, за допомогою якого людина бачить і пізнає довкілля, будучи генератором і рубрикатором мовної картини світу.

Література

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту [переклад проф. Івана Огієнка]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1375 с.
2. Доброльожа Г. Концепт око як відображення української етносвідомості і світобачення (на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся) / Галина Доброльожа. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.://core.ac.uk/download/pdf/19456190.pdf>.

3. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Львів : вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1, т. 2. – 2007. – Т. 3.
4. Клименко Н. Ф. Образний обшир фразеологізмів з компонентом голова в українській мовній картині світу / Н. Ф. Клименко // Індоевропейські мови у контексті сучасної лінгвістики. *Studia Linguistica*. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://philology.kiev.ua/php/4/7/Studia_Linguistica_4/011_023.pdf.
5. Омеляненко О. Українські фразеологізми з компонентами-соматизмами як засоби вербалізації танатологічної семантики / О. Омеляненко // Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди: лінгвістичні дослідження. – 2013. – Вип. 36. – С. 44–51.
6. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології : [монографія] / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
7. Скоробагатько Н. О. Концептуалізація фразеологічного соматичного коду в східнословобожанських і східностепових говірках : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. О. Скоробагатько. – Луганськ, 2009. – 20 с.
8. Словник української мови: в 11 томах. – К. : Наукова думка. – 1974. – Т. 5.

References

1. Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu [pereklad prof. Ivana Ohienka]. – К. : Ukrainske Bibliine Tovarystvo, 2002. – 1375 s.
2. Dobrolozha H. Kontsept oko yak vidobrazhennia ukrainskoi etnosvidomosti i svitobachennia (na materialy dialektnoi frazeolohii Serednoho Polissia) / Halyna Dobrolozha. – [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://www://core.ac.uk/download/pdf/19456190.pdf>.
3. Halytsko-ruski narodni pryovidky / zibrav, uporiadkuvav i poiasnyv dr. Ivan Franko. – Lviv : vyd. tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2006. – Т. 1, т. 2. – 2007. – Т. 3.
4. Klymenko N. F. Obraznyi obshyr frazeolohizmiv z komponentom holova v ukrainskii movnii kartyni svitu / N. F. Klymenko // Indoievropeiski movy u konteksti suchasnoi linhvistyky. *Studia Linguistica*. – [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://philology.kiev.ua/php/4/7/Studia_Linguistica_4/011_023.pdf.
5. Omelianenko O. Ukrainski frazeolohizmy z komponentamy-somatyzmamy yak zasoby verbalizatsii tanatolohichnoi semantyky / O. Omelianenko // Zb. nauk. prats KhNPU im. H. S. Skovorody: linhvistychni doslidzhennia. – 2013. – Vyp. 36. – S. 44–51.
6. Selivanova O. O. Narysy z ukrainskoi frazeolohii : [monohrafiia] / O. O. Selivanova. – К. – Cherkasy : Brama, 2004. – 276 s.
7. Skorobahatko N. O. Kontseptualizatsiia frazeolohichnoho somatychnoho kodu v skhidnoslobozhanskykh i skhidnostepovykh hovirkakh : avtoref. dys... kand. filol. nauk : 10.02.01 / N. O. Skorobahatko. – Luhansk, 2009. – 20 s.
8. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh. – К. : Naukova dumka. – 1974. – Т. 5.

Мацьків Петр. Образний потенціал паремій с компонентом *глаз* в «Галицько-руських народних приповідках». В статті розглянуті паремії с компонентом *глаз* в «Галицько-руських народних приповідках». Досліджені семантичні, структурні і емоційно-оціночні особливості цих паремій. Просліджені системні відносини в межах цієї фразеологічної серії с побудовою ієрархічної структури ідеографічного опису об'єкта дослідження; в'яснена роль культурологічної інформації, закладеної во внутрішній формі ФЕ, в формуванні фразеологічного значення. Визначені особливості тематико-ідеографічної організації паремій с соматичним компонентом *глаз* (виділені паремії, які вказують на моральні аспекти, риси характеру, фізіологічні потреби людини), окреслена роль цих одиниць в формуванні української мовної картини світу.

Ключові слова: фразеологізм, компонент *глаза*, семантика, соматизм, народна традиція.

Matskiv Petro. The image-bearing potential of proverbs with the component of the eye in «Galician-Ruthenian Folk Bywords». The article focuses on the proverbs with the component of the eye in «Galician-Ruthenian Folk Bywords». Semantic, structural and emotionally-evaluative features of these proverbs have been examined. The systemic relation within the analyzed phraseological series has been traced with the construction of the hierarchical structure of ideographical description of the object under investigation; the role of the culturological information put in the internal form of phraseological units in the process of forming phraseological meaning has been defined. The peculiarities of thematic and ideographic organization of proverbs with somatic component of the eye have been identified (proverbs pointing at moral aspects, traits of character, physiological human needs have been singled out), the role of these units in the formation of the Ukrainian linguistic map of the world has been outlined.

Key words: phraseologism, the component of the eye, semantics, somatism, folk tradition.